

ALMÁSI MIKLÓS

Apropó, Széchenyi

Eörsi István groteszk tragédiája a Pesti Színházban

A színpadon minden ismerős, mondhatnám, familiáris. Széchenyi István gróf jól ismert gesztusaival sétál fel s alá dőb-

lingi lakosztályának egybenyitott szobáin, minden fordulónál egy golyócskát dobva az asztalon álló vázába: mintha Németh László *Széchenyi*jéből sétált volna át ide, a Pesti Színházba. Talán még a hálósipka is ugyanaz, mint amit annak idején *Bessenyei Ferenc* hordott. *Horvai István* biccentése a jeles előzmény előtt természetesen ironikus, ez az idézet máris jelzi a mostani játék eltérő atmoszféráját. Mert bár a figura, a helyzet, sőt a drámai idő (az utolsó napok vívódása) azonos

– a lényeg más: a szemléletmód, a groteszkre váltó hang, és a dráma utalás-rendszere. *Eörsi István* nem az egykori politikai tragédiát akarja újraértelmezni, nem a Széchenyi-figurát akarja másképp – mondjuk pl. deheroizáltan – láttatni. Neki az egyszeri sors általánosítható, a maga *kivételességében* is meggondolandó *apropója* a fontos. Egy sors, melybe a késői utókor is magára ismerhet, jól lehet magát az alakot nem ismétli meg a történelem. *Eörsi* groteszk tragédiája ebből a kettős hangvételtől táplálkozik: az egyszerűség túlfokozásából, a nem általánosítható tanulságainak kibontásából. Vagyis: az utókor önkeresésének, múltat átrajzoló fantáziájának ábrázolásából. Széchenyi így csak *apropó*, a színen a mai politikai képzelet csapong, állítja fel „mintha” helyzeteit. Talán ezért is indul a játék Németh *Széchenyi*jének tisztelgő idézetével: ott a valóságos történelmi figura elevenedett meg – itt az utókor vitája önmagával, Széchenyi ürügyén. Más kérdés, hogy ez az „ürügy” lépten-nyomon beleszól a játékba, megállítja, áthúzza az utalásokat, a jelenbe futó gondolatmeneteket, szót kér az írótól, nézőtől, és saját nyelvén is el akarja mondani saját tragédiáját. Ettől a játék azonban nem veszíti el atmoszferikus egységét: a groteszk villódzás éppen ebből a sokértelműségből pattan ki.

A tudatdráma kitágítása

Eörsi Széchenyijét halála előtt látjuk – ám őt magát *halála utáni* földi sorsa izgatja: mit fognak róla gondolni politikai ellenfelei és hívei, elegendő volt-e az, amit tett, ahhoz, hogy szobra egyértelmű szimbóluma legyen életének? S mennél jobban belegondol halála utáni utóéletébe, annál jobban belebonyolódik saját jövőjébe. Ennek a szellemi erőfeszítésnek termékei az árnyak is: azért kísértik meg a szellemalakok, mert önmagában is velük vitáznak, mintegy meggyőzni akarván őket életének példát hagyó lényegéről, arról, hogy halála után majd hogyan kellene vélekedniök. Csakhogy az árnyak nem mennek bele ebbe a szellemi sakkjátszmába, s mindegyik a maga szövegét mondja, a maga Széchenyi-képét rajzolja, nem hajlandó elfogadni a még élő Széchenyi kétségbeesett érvelését, önvédelmének téziseit. Az utókor ítélete megváltoztathatatlan, s egyetlen politikai irányzat sem mond le arról, hogy alakjában ne a megfejthetlent – tehát az okvetlenül egyszerűsítendő, a címkével ellátandót, az irányzatokba be-

Eörsi István: Széchenyi és az árnyak (Pesti Színház). Babarczy báró (Somogyvári Rudolf) rábeszéli Széchenyit (Várkonyi Zoltán) az öngyilkosságra

sorolandót lássa. S mennél jobban szembe kerül Széchenyi saját alakjának eme ellentmondásos lényegével, annál jobban belebonyolódik az „árnyakkal” való szellemi birkózásba, annál fontosabbnak érzi, hogy valahogy mégis egyértelművé tegye majdani hírét, az utókor róla alkotott véleményét. Talán még a felkínált öngyilkosságot is azért fogadja el, hogy ezzel a gesztussal tegye egyértelműbbé alakjának lényegét, hogy az élete végére tett tragikus ponttal változtasson még a mondat kétértelmű jelzőin. Ez a kétségbeesett vita természetesen csak a koponyacsont börtönében zajlik – Eörsi legfeljebb annyit tesz, hogy kitágítja ezt a tudatdrámát, és a színpad egész terében játszatja Széchenyi vitáját várható jövőjével. Széchenyi, a gondolkodó sétál fel s alá a szobában – de Széchenyi – aki politikus szeretett volna lenni, most mint politikus akar vitatkozni árnyaival – s nem tud szót érteni velük.

Mert az árnyak csak megjelennek, de nem állnak szóba vele. Véleményük már kialakult, ítéletük lezárt akta – amit legfeljebb ismertetnek a vádlottal, a halálra készülődővel. De – és itt kezdődik az ironikus kétértelműség – Széchenyi *talán* nem is akarja őket meggyőzni életének másfajta lényegéről. Az árnyaktól megszálta, az örület látszatával körülvett öregember ravaszabb ennél: arra kíváncsi, hogy vajon a különböző, egymásnak homlokegyenest ellentmondó szélsőséges ítéletek *abban az arányban* semmisítik-e meg egymást, mint ahogy azt ő, egész élete nagyvonalú munkájával előkészítette. Mikor tehát Metternich kancellár – az egyik árny – elmondja szomorú-ironikus vádbeszédét, csak forradalmárnak tudja titulálni tetteit és írásait, lojalitását csak álcának vagy meggondolatlan könnyelműségnek. Széchenyi nincs elkeseredve, mert arra figyel, mennyire fogja visszabillenteni a mérleg nyelvét Kossuth védőbeszéde, aki viszont lojalitásáért vádolja őt, moderantizmusát a Habsburg birodalom kiszolgáltatásának nevezve, reformizmusát a forradalom elárulásának. A két szélsőséges vélemény – melyet a színpadi játék tükörformában, egymást is parodizálva állít egymással szembe – nyilván egymást gyengíti, és Széchenyi csak arra figyel, hogy vajon kellő arányban gyengíti-e egymást ez a két tézis, kiderül-e, hol is állt ő, a „legnagyobb magyar”?

Vagyis: Széchenyi mintegy mai észjárással és szóhasználattal elemzi saját alakját – árnyaira bízva a megfogalma-

zást – így vizsgáztatja múltját a jobb- majd a baloldal szemszögéből, s aztán mérlegeli, hogy elegendő-e ennyi az utókor eligazításához. De ebben a groteszk modernizálásban is feltűnik a *tragikus* lényeg: Széchenyi alakja egyszerűen nem fér el a politikai terminológiákban: más mértékrendet képvisel, más dimenziót, s ha egyes lépései, gondolatai, írásai be is mérhetők ilyen egyértelmű politikai minősítésekkel – az egész életmű, s az egész ember – túlnő ezeken a besorolásokon.

Így természetesen nevetséges marad mind a kossuthi, mind a metternichi értelmezés.

Milyen Széchenyi?

Csakhogy üres folt marad a valóságos portré is: ki volt Széchenyi *valóban*? Mert **Eörsi** azt a sajátosan ironikus felhangot is játszani engedti, hogy erre, a valóságos történelmi egyéniség kontúrjainak megjelenésére szinte alig van mód, mert az utókor a közvéleményt jelenti, s

Széchenyi (Várkonyi Zoltán) egyetlen szórakozása a döblingi intézetben a furulyázás

a közvélemény a megragadhatót, a politikailag megfogalmazható címszót keresi, s nem érdeklí a címszavak egymást közzömbsítő vitája. Ezért, hogy ki volt Széchenyi, az sokáig homályban fog maradni. Hiszen még a közvetlen közelében élő Kis Márton – aki sakkpartijához, esti beszélgetéseire stabsztál – sem tudja felmérni jelentőségét. *A történelmi nagyság* – sem a jelenben, sem az utókorban nem írható le pontosan: taktikai érdekek, elfogultságok, a közvélemény egyszerűsítő igénye, politikai harcokból adódó átszínezések torzítják el utóéletét. S Széchenyinek – **Eörsi** színpadán legalábbis – már életében ezzel a groteszk *doppelgängerrel*, önmaga eltorzított utóéletére ítélt másával kell találkoznia – árnyai révén.

Eörsi azonban nemcsak azt mutatja meg, hogy Széchenyi figurája nem illeszthető bele a politika kívánta kategóriákba – az egyetlen másik oldala Széchenyi magatartásának „ironizálása”. A döblingi fogolynak fogalma sincs a gyakorlati politikáról. Bármennyire is szeretné, hogy egyértelmű politikai jelzöt ajándékozzon neki az utókor – ő maga képtelen volt ilyen egyértelmű politikai tettekre.

Egyik árnyjátékában maga is belátja ezt a gyengeségét: látomásaiban Ferenc József jelenik meg, és kíséretével együtt átadja neki a koronát, a jogart, oldanát már meg az ország kínos ügyeit. Csak-hogy ebben a pillanatban, a hatalom szimbólumaival felruházva egyszerre elveszti addig világos ítélőképességét, dadogni kezd, képtelen egyetlen javaslatot is megfogalmazni. S ezzel újabb ironikus réteghez érkezünk. Bármennyire is nem illik bele a politika gyakorlatába, bármennyire is képtelennek bizonyul minden taktikai okosságra – ő maga mégiscsak azt szeretné, hogy a Habsburg birodalom iránti lojalitása legyen a döntő élete és sorsa megítélésében, hogy tetteinek politikai értelmét, mint a Habsburg birodalom érdekeinek előmozdítását értelmezze az utókor. Nem is a lojalitás, hanem a megfontolt történelmi bölcsesség és segíteni akarás diktálja számára ezt a vágyat. S amennyire ég és föld között látszik lebegni jó előre elkészített koporsója – ő maga annyira kívánja eldönteni ezt a lebegő állapotot a hatalommal való történelmi közösségvállalás irányába. Szellemidézései mögött mindig ez a belső indítás rezdül: ironikusan, groteszk módon – és tragikusan. Mert a hatalom, a Habsburg birodalom nem

tudja igazán szövetségesének tekinteni. Talán majd halála után. Bár az sem biztos.

Megroppant analógia

Mármost ezen a ponton roppant meg a történelmi analógia, mert maga Széchenyi robban be a játékba: az eredeti, az igazi. Itt hat zavaróan sorsának egyszerűsége, kivételes futása. Mert ha eddig arra is gondolunk, hogy a mai fejlődésben is előfordulhat olyan szellemi produkció, melynek viszonya a mai stratégiához egyértelműen pozitív, a taktikához viszont gyakran kritikus – ez az analógia ezen a ponton nem működik tovább. A Habsburg birodalomhoz való lojalitás – Széchenyi történelmi magánügye – azaz: nem általánosítható, s ez a magánügy nem engedi meg a nézőnek, hogy tovább menjen a jelenbeli groteszk tragédiák elemzése során. Pontosabban: a történelmi anyag itt már zavaróan más sinrendszeren fut, mint amiben élünk, s mint amiben a Széchenyi keltette gondolatok futnának. A történelmi parabola általános betegsége ez: egy ponton önállósulnak, és éppen azt a gondolatkört hagyják el, melyet felkeltettek.

Az előadás játéka

A Pesti Színház pimaszul kedélyes kis előadást formált **Eörsi** – eddigi legjobb – darabjából. Utalásrendszerének többértelműségén úgy segített, hogy a történelmi anyaghoz ragaszkodott, s nem akart célozgatni semmilyen irányba – ha a néző mégis gondol valamire, azt a jegyvásárló maszek rosszindulata – vagy rossz lelkiismerete sugallja. Amit azonban legitim módon vállalt, az a bélyegekkkel játszadozó magatartás, a különböző „istákkal” dobálódzó könnyelműség kigúnyolása. S ha a parabola végső gyengéjén nem is tudott segíteni, az előadás játékos, szellemes érvekkel győzött meg mai értékeinkről. *Horvai István* rendezése az örület határán álló Széchenyi köré teremtett teret és pszichológiai közeget. Nem követte a ma annyira divatos irányzatot, mely az örütek háza és a valóság azonosítását tüzi zászlajára. Széchenyi józan, már kigyógyult beteg, akit azonban saját helyzetének és főként utóéletének ellentmondásai, saját jövőjének feloldhatatlan szélsőségei kínoznak, ez szakítja szét vitázó énjét is, árnyai ennek a tudatdrámának objektívái. Talán a két fő protagonista, az árny-Metternich és az árny-Kossuth tükörjátékában nem sikerült ezeket a félig

valós, félig képzelt, félig beteges, félig az utókort parodizáló felhangokat egyensúlyba hozni. Túlságosan egymás parodizálására törekednek, és így nem derül elég fény arra, hogy mindkettőjüknek a saját logikájuk szempontjából, vagy még inkább: a saját utókoruk logikája szempontjából csak így lehet megszólalniok a Széchenyi-perben. Az előadás egésze azonban ritkán látható alaposággal munkálódik ki a szemünk láttára.

Várkonyi Zoltán lebilincselő alakításával hiteti el velünk ezt a groteszk figurát. Az ő Széchenyije nem egy gondolati kísérlet, hanem van érkezése arra, hogy élő figurává lelkesítse át ezt a lényegében fiktív alakot. Játéka rendkívül sokréteű. Egyfelől természetesen érzékeltetni kell, hogy a színész és a figura között némi ironikus distancia van, hogy a néző meg tudja mosolyogni ezt a groteszk erőlködést az utókor befolyásolására; másrészt a maga teljes robusztusságában kell jelenvalóvá tennie Széchenyit, aki élete utolsó perceiben újra az a történelemteremtő egyéniség, aki kivívta a „legnagyobb magyar” nevet. De ezenközben mindazt a belső vívódást, gyengeséget, menekülésvágyat, kibúvókeresést is láttatni tudja, mellyel a remény tudatalattijában ki szeretne bújni a végső ítéletvégrehajítás alól. S végül: mindezt az örülettel állandóan küzdő férfi teszi, az az ember, akit egyszer már behálózott az elmebaj repkénye, s akinek most minden erejét meg kell feszítenie, hogy önmaga szobrához méltóan fejezze be földi tevékenységét. Ezek a rétegek nagyszerűen illeszkednek Várkonyi játékában, minden rutintól, sőt minden reminiscenciától mentesen (a IV. Henrik remek teljesítményének emlékére gondolok) teremt egy autonóm figurát. Játékának külön érdeme, hogy egyetlenegyszer sem ad alkalmat a kikacsintásra, a szerep utalásrendszerének felfedezésére: ezt a többiekre bizza – ő maga Széchenyi István gróf marad. Furcsa dolog ez: a darab szerzője egy bonyolult parabola egyik hordozójaként képzelte el ezt a játékot. Várkonyinak mégis sikerült belőle autonóm emberi sorsot formálnia, messze túl a szerep írott elképzelésén, anélkül, hogy áthúzza volna az írott dráma intencióit.

A játék összképe méltó módon veszi körül ezt a ragyogó színészi teljesítményt. Elsősorban *Somogyvári Rudolf* (Babarczy báró) mértéktartó, műves szerep-

formálására gondolok: minden kínálkozó poént kikerülve lesz opponense, olykor cinikus szövetségese, majd rokonszenvező barátja és végül nekrológírója Széchenyinek. *Bulla Elma* (Crescence) a legnagyobb természetességgel azonosította árnylétét valóságos létével: telibe találva a hatás mechanizmusát. Végül is azt mondja el Széchenyi képzeletének megjelenítőjeként, amit férje jelenlétében nem mondhat ki hangosan, de amit Széchenyi pontosan tud. Így teremti meg az ironikus-gunyoros hangulat háttérét. *Tabi Tóth László* (Goldberg dr.) végre elkezdte lehámozni gesztusairól a „tahi-tótos” ragadványokat, s az elmekórház Freud előtti freudista orvosának megformálásával egészíti ki a groteszk hatást.

Oszter Sándor és *Tordy Géza* lezsersége kicsit több, mint amit a játék összhangulata megenged: ők már *gúnyolódnak*, míg a többiek ironizálnak. *Páger Antal* örült ápolta telitalálat: majdnem elhisszük, hogy egy összeesküvés főnökével van dolgunk. A valóságosság az örület csalhatatlan bizonyítéka. *Benkő Gyula* és *Bitskey Tibor* (Metternich és Kossuth) pontosan betartották a karikatúrát az ironizálástól elválasztó határokat, összjátékuk mégsem érte el a jelenetben benne rejlő hőfokot. Említsük még meg *Kern András*, *Farkas Antal* nevét. *Lakner László* diszleteivel kellett volna kezdenünk beszámolóinkat: a színpadon csak órákat látunk, megannyi álló, ósdi, neo-naturalista módon elrendezett, halomba gabajított órát: egy elhagyott mánia tanúit. Ezzel máris sejthetjük, hogy Széchenyi István gróf csak a parabola igazsága kedvéért sétálgat döblingi háza szobáiban: az idő relikviái árulkodnak az iróniáról. *Jánoskúti Márta* jelmezei csak részben tettek jó benyomást: Széchenyi elhasznált, életfoltos díszmagyarja mellett a „civilvilág” – az utókor – szürke és így értelmes, az árnyaké viszont valóságot idézően szegényes. Mintha itt már nem dolgozna az irónia.

Eörsi István: *Széchenyi és az árnyak* (Pesti Színház)

Rendező: Horvai István, *díszlet:* Lakner László, *jelmez:* Jánoskúti Márta.

Szereplők: Várkonyi Zoltán, Bulla Elma, Oszter Sándor, Mádi Szabó Gábor, Somogyvári Rudolf, Tahy Tóth László, Páger Antal, Farkas Antal, Nagy István, Kern András, Pándy Lajos, Bitskey Tibor, Benkő Gyula, Tordy Géza, Kovács István.